

Od redaktorów numeru

Narastające tempo zmian cywilizacyjnych kształtujących otoczenie wsi i bezpośrednio je same przy jednoczesnej wysokiej wrażliwości społeczności lokalnych na działanie czynników zewnętrznych wielkiej skali sprawia, że od dekad pozostają one pod presją licznych wyzwań wynikających z indukowanych owymi przemianami problemów społeczno-gospodarczych. Dążenie do zapewnienia wewnętrznej spójności państw i regionów, powszechna świadomość problemowej natury wsi oraz znaczenia politycznego ich mieszkańców nadają zagadnieniu rozwoju obszarów wiejskich wysoki priorytet w kształtowaniu polityk krajowych i Unii Europejskiej (UE). Wysiłek decydentów, praktyków i naukowców zmierza do wypracowania i wdrożenia innowacyjnych rozwiązań zapewniających zrównoważony i trwały rozwój, poprawę jakości życia ludności i – uogólniając – utrzymania żywotności wsi.

W kontekście tego dążenia między krajami i regionami zarysowały się istotne różnice odnośnie do skali i głębokości włączania społeczności wiejskich w inicjowane procesy rozwojowe. Ukształtowało się kontinuum rozwiązań – od przekazania pełnej inicjatywy i sprawczości w ręce społeczności wiejskich (podejście *bottom-up*, m.in. w landach Niemiec i Austrii), do niemal całkowitej dominacji czynników administracyjnych (podejście *top-down*, czego przykładem jest Polska). Działanie głównie na bazie potencjału własnego versus działanie podporządkowane wyłącznie wykorzystaniu środków finansowych UE ma tu istotne, jeśli nie decydujące, znaczenie.

Odnowa wsi wywodząca się z inicjatyw obywatelskich niezależnych od rozwiązań wygenerowanych w ramach struktur i polityk UE kształtowała środowisko rozwojowe w obszarze niemieckojęzycznym. Na podstawie tamtejszych wzorców została ona zaimplementowana w Polsce w roku 1997 pod postacią Opolskiego Programu Odnowy Wsi. Zatem w roku ubiegłym doszło do 25-lecia tego wydarzenia.

Odnowa wsi przez blisko 15 lat była istotną siłą sprawczą na obszarach wiejskich w Polsce. Z czasem, mimo wysokiego potencjału dokonywania zmian, poddana formatowi wykorzystania środków unijnych oraz zignorowana przez krajową politykę rozwoju, uległa marginalizacji. Stawia to pytanie o przyczyny takiego scenariusza oraz – co ważniejsze – o przyszłość odnowy wsi w Polsce. Pytanie to ma istotne

znaczenie w sytuacji, gdy charakter oraz tempo zmian obszarów wiejskich przybrały na sile poprzez spektrum wyzwań klimatycznych i demograficznych wzmocnianych wieloaspektową utratą stabilizacji i szeroko pojmowanego bezpieczeństwa.

Część obszarów wiejskich nadal jest zależna od tradycyjnych gałęzi gospodarki – działalności prymarnych, takich jak rolnictwo i leśnictwo, co skutkuje zwiększonym bezrobociem i stagnacją gospodarczą (Heffner 2016). Brak pozarolniczych możliwości zatrudnienia hamuje wzrost gospodarczy i dobrobyt wiejskich społeczności. Trudności te pogłębiają wykluczenie cyfrowe (Batorski 2009), słabo rozwinięta infrastruktura techniczna (Wierzbicki, Krajewski 2004), nierówności edukacyjne (Długosz 2012), izolacja społeczna (Pikuła 2015), pogarszający się stan zdrowia fizycznego i psychicznego (Hamersley i in. 2023), a także coraz częstsze obawy o lokalne środowisko przyrodnicze determinujące w niemałym stopniu gospodarkę wiejską i związane z nią zatrudnienie i źródła utrzymania (Michna, Firlej, Wierzbicki 2011). Szczególnym wyzwaniem jest niskie zaufanie społeczne (w tym do instytucji) (Mularska-Kucharek 2012) i niedostateczne zaangażowanie społeczności w podejmowanie inicjatyw, samoorganizację i rozwiązywanie części problemów we własnym zakresie (Będzik 2019).

Na skutek przywołanych uwarunkowań, ale też w zestawieniu z atrakcyjnością aglomeracji i dużych miast, obszary wiejskie doświadczają długotrwałego i selektywnego odpływu ludzi młodych nastawionych na uzyskanie w miastach większych szans życiowych, w tym możliwości edukacyjnych i zatrudnienia. Nasilona migracja młodzieży prowadzi do procesów kurczenia i starzenia się społeczności wiejskich, szczególnie gwałtownych na obszarach peryferyjnych. W wyniku malejących potencjałów ekonomicznych i społecznych obszary takie wchodzą w spiralę negatywnych sprzężeń zwrotnych, która nieuchronnie prowadzi do zaniku i upadku wsi (Wilczyński 2016). Natężenie tych drastycznych zmian można obserwować np. w Bułgarii i Rumunii (Muntele i in. 2021; Mladenov, Ilieva 2012). Zjawisko dotyczy również obszarów peryferyjnych Polski i na razie jest tłumione różnorodnymi świadczeniami i transferami finansowymi. Jednocześnie narasta wyzwanie zapewniania dostępnej i odpowiedniej jakości opieki zdrowotnej i usług społecznych (OECD 2018), na które – wobec braku adekwatnych rozwiązań i zaopasności obszaru – znalezienie optymalnego rozwiązania może być bardzo trudne.

W związku z powyższym potrzeba redefiniowania polityk rozwojowych obszarów wiejskich, a także ich dopasowania do szybko zmieniających się okoliczności jest stale aktualnym zagadnieniem. Landy Niemiec i Austrii od dwóch dekad realizują politykę rozwoju wewnętrznego miejscowości. Koncentracja i wzmocnienie potencjału lokalnych centrów uzyskane metodami planowania przestrzennego oraz koncepcjami odnowy wsi lub rewitalizacji, w ramach których szeroko finansuje się przedsięwzięcia prywatne, zapobiegają wejściu wsi w negatywną spiralę sprzężeń

zwrotnych. Paradygmat wzrostu został zastąpiony paradygmatem dopasowania (Wilczyński 2015). Prowadzi się wiele działań pilotażowych i eksperymentalnych zmierzających do zdefiniowania optymalnych rozwiązań zaradczych. Unijne inicjatywy są z tym kierunkiem zbieżne.

Wobec braku podobnych rozwiązań na gruncie krajowym uzasadniona jest obawa o nieadekwatność środków zaradczych w Polsce, które od lat, bez diagnozy zjawisk i wielopoziomowych polityk przeciwdziałania, sprowadzają się do transferów finansowych. Jednocześnie przygotowania do wdrożenia promowanego przez UE podejścia *smart villages* są skromne w odniesieniu do zakresu działań i przypisanych im środkom finansowym.

Uznając wagę problemów obszarów wiejskich w Polsce i stojących przed nimi wyzwań, prezentujemy wydanie specjalne kwartalnika *Wieś i Rolnictwo* poświęcone wielu aspektom odnowy wsi w Polsce w ujęciach naukowym i praktycznym. Towarzyszy nam świadomość konieczności odnotowania stanu faktycznego metody odnowy wsi i określenia uzyskanych dzięki niej korzyści. Jednocześnie warto zwrócić uwagę na utratę szans rozwoju obszarów wiejskich spowodowaną regresem w skuteczności działań odnowy wsi oraz mechanizmów, które za to odpowiadają. Kompleksowa ocena realizacji inicjatyw odnowy wsi w Polsce staje się przyczynkiem do refleksji nad dotychczasową polityką rozwoju. Mamy też nadzieję na wywołanie dyskusji na temat adekwatności podejścia odnowy wsi, co wobec obecnych wyzwań przyczyni się do zdefiniowania koniecznej puli rozwiązań na rzecz obszarów wiejskich, w tym do wypełnienia treścią oczekiwanego podejścia *smart villages*.

Treści przedstawione w numerze specjalnym – a zarazem jubileuszowym, dwusetnym – kwartalnika *Wieś i Rolnictwo* pozwalają spojrzeć na 25-letni okres funkcjonowania odnowy wsi w Polsce z dzisiejszej perspektywy, eksponując przy tym czynniki służące zachowaniu żywotności wsi oraz ich znaczenie dla oddolnych procesów rozwojowych. Skłania do tego fakt, że koncepcje „odnowy wsi” i „żywotności wsi” obejmują podobne obszary problemowe, choć – co warto przypomnieć – pierwsza koncentrowała się na wydobyciu wsi z degradacji i marginalizacji, a druga – na niedopuszczeniu do ich zainicjowania i rozwoju. Obydwie koncepcje odwołują się do podmiotowości lokalnych społeczności. Niezwykle istotne jest, że Autorzy artykułów ujętych w niniejszym tomie nie tylko podjęli próbę oceny dotychczasowych efektów programu odnowy wsi w Polsce, lecz także zidentyfikowali aktualne wyzwania stojące przed nim w naszym kraju, zarysowując perspektywę rozwoju w najbliższych latach, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji inteligentnych wsi (*smart villages*).

Tom otwiera artykuł Ryszarda Wilczyńskiego – inicjatora procesu odnowy wsi w Polsce, który w tytule: „25 lat odnowy wsi w Polsce – koniec misji czy zacznij odnowy wsi 2.0?” zawarł zasadnicze pytanie o perspektywę odnowy wsi w Polsce

i zasugerował możliwość jej kontynuacji z wykorzystaniem formuły *smart villages*. Tekst jest skondensowanym opisem zjawiska odnowy wsi w kraju, a jednocześnie oceną (próbą oceny) procesu rozpoczętego na Opolszczyźnie w ramach Opolskiego Programu Odnowy Wsi. Autor prezentuje społeczne oczekiwania i merytoryczne źródła sukcesu programu odnowy wsi, wykazując jego wzorcową postać powielaną w innych regionach w odniesieniu do zakresu i kompleksowości działań oraz metod sterowania. Wilczyński charakteryzuje także okoliczności i przyczyny kryzysu odnowy wsi w czasie ostatniej dekady, upatrując ich w ułomności polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Autor zestawia krajową politykę rozwoju wsi z ukształtowanymi na bazie programu odnowy doświadczeniami państw w Europie Zachodniej, skąd w latach 90. XX w. zaczerpnięto inspirację. Ze względu na osobistą perspektywę tekst ma walor autorefleksji i stanowi próbę sformułowania bilansu odnowy wsi (pewnego rodzaju rozliczenia uzyskanych efektów i utraconych szans).

W kolejnym artykule, „Miejsce odnowy wsi w systemie polityk rozwojowych i programów wsparcia obszarów wiejskich w Polsce”, mgr Łukasz Sykała (Instytut Rozwoju Miast i Regionów) rozważa aktualne miejsce odnowy wsi w krajowej i regionalnej polityce rozwoju oraz programach wsparcia obszarów wiejskich po 25 latach od zainicjowania tego programu. Zagadnienie rozpatrywane jest z różnych perspektyw, w tym integracji odnowy wsi w modelach wsparcia obszarów wiejskich, rozwoju wojewódzkich programów odnowy wsi oraz jej miejsca w strategiach krajowych i regionalnych, a także relacji do programów finansowanych ze środków unijnych. Zdaniem autora pomimo zaangażowania środowisk wiejskich, zainteresowania naukowców i solidnych podstaw teoretycznych odnowa wsi w Polsce wciąż zajmuje niewystarczające miejsce w systemie polityki rozwojowej. Jest ona słabo zakotwiczona w obecnych strategiach krajowych i regionalnych, zostając w znacznym stopniu przyćmiona przez działania finansowane z budżetu UE.

Jak podkreśla autor następnego artykułu, pt. „Odnowa wsi w Polsce – refleksje po 25 latach realizacji programu” – dr Ryszard Kamiński (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN) – animator działań na rzecz odnowy wsi w powiązaniu z podejściem LEADER, „program odnowy wsi” w Polsce jest nowatorskim nastawieniem do rozwiązywania problemów wsi. Choć często kojarzony jest on wyłącznie z finansowaniem zewnętrznym, to kładzie nacisk na zaangażowanie oddolne. Program inicjowany był jako spontaniczny ruch społeczny, który jednak po zintegrowaniu z regulami biurokratycznymi stanął przed licznymi wyzwaniem. Według tego autora połączenie podejścia „rozwój lokalny kierowany przez społeczność” i koncepcji *smart villages* daje nadzieję na trwałą odnowę obszarów wiejskich w przyszłości. Jednakże, aby osiągnąć sukces, mieszkańcy wsi muszą przejąć odpowiedzialność

za procesy rozwoju, wykorzystując dostępne zasoby i promując praktyczne, lokalne podejście, zamiast polegać wyłącznie na metodach technokratycznych.

W kolejnym artykule zatytułowanym „Polskie wsie i gminy w konkursie «Europejska Nagroda Odnowy Wsi»” dr Waław Idziak – emerytowany pracownik naukowy Politechniki Koszalińskiej, twórca pierwszych w Polsce wsi tematycznych, członek jury konkursu „Europejska Nagroda Odnowy Wsi” – podjął się oceny udziału polskich wsi i gmin w odbywającym się co dwa lata, od 1990 r., konkursie o nazwie „Europejska Nagroda Odnowy Wsi” traktowanym jako pośredni wskaźnik wyników odnowy wsi w Polsce na tle innych krajów i regionów. Konkurs ten, organizowany przez Europejskie Stowarzyszenie Rozwoju i Odnowy Wsi ARGE, odgrywa istotną rolę w promowaniu najlepszych rozwiązań i strategii rozwoju wsi i gmin wiejskich, wskazując na wybitne inicjatywy w tym zakresie. Polskie miejscowości i gminy zaangażowane w proces odnowy wsi biorą udział w tym konkursie od 2000 r., uzyskując na tle innych krajów europejskich przeciętne wyniki. Fakt, że dotąd nie odnotowano sukcesu w postaci zwycięstwa w konkursie skłania do refleksji nad dystansem rozwojowym i różnicą potencjałów (w tym położenia geograficznego) polskich uczestników konkursu względem laureatów z Europy Zachodniej oraz do zastanowienia się nad wciąż niską innowacyjnością, kompleksowością koncepcji rozwojowych oraz generalnie małą skalą projektów zrealizowanych przez krajowe wsie i gminy.

W następnym tekście „Nie ma już wsi, którą można odnawiać” dr Andrzej Hałasiewicz (RURBAN Wieś-Miasto-Region) podjął refleksję nad wkładem koncepcji odnowy wsi w rozwój wsi w Polsce. Zdaniem tego autora koncepcja odnowy wsi choć bez wątplenia w znacznym stopniu przyczyniła się do poprawy estetyki miejscowości, to znacznie trudniejsze jest jednoznaczne wykazanie, że miała ona wkład w rozwój gospodarczy oraz poprawę warunków i jakości życia jej mieszkańców. Hałasiewicz zwraca uwagę na wyczerpywanie się formuły odnowy wsi głównie z powodu zanikania czynników konstytuujących wieś jako wspólnotę, o czym świadczy postępująca dezagraryzacja gospodarki. Równocześnie przedstawiciel fundacji RURBAN wskazuje na szanse i możliwości „wymyślenia wsi” na nowo, które wynikają z koncepcji *smart villages*. Podkreśla, że wieś odniesie korzyści dzięki skokowi cywilizacyjnemu, powszechnej edukacji komunikacyjnej i szerokiemu wejściu w gospodarkę wiedzy, czemu pomóc ma przywoływane podejście. Dzięki niemu istnieje szansa na nadanie wiejskości nowego wymiaru.

Artykuł pt. „Badania z zakresu odnowy wsi prowadzone na Uniwersytecie Łódzkim – próba syntezy” autorstwa prof. Marcina Wójcika i dr Pamelii Jeziorskiej-Biel (Uniwersytet Łódzki) poświęcony został przeglądowi badań z zakresu odnowy wsi prowadzonych na tytułowym uniwersytecie. Syntezy dorobku ośrodka łódzkiego dokonano zarówno na podstawie bogatego i różnorodnego materiału

teoretycznego, jak i empirycznego. Przedmiotem tego studium są relacje między odnową wsi a koncepcjami rozwoju lokalnego, selektywne oddziaływanie na społeczności i przestrzenie lokalne oraz rola działań społecznych i kulturalnych w budowaniu sensu miejsca (*sense of place*). W Polsce wśród licznych wątków badawczych dotyczących odnowy wsi wiele miejsca poświęcono ocenie efektów projektów zorientowanych społecznie lub rewitalizacyjnie. Podejmowano również kwestie terminologiczne i definicyjne, a także zagadnienia dotyczące formalnych i biurokratycznych założeń programu. Natomiast w odróżnieniu od badań podejmowanych w innych ośrodkach akademickich i naukowych w kraju studia prowadzone na Uniwersytecie Łódzkim miały na celu aktywną ocenę skutków społecznych i krajobrazowych projektów odnowy obszarów wiejskich.

Refleksją o dotychczasowych doświadczeniach programów odnowy wsi w Polsce i perspektywach kontynuacji tej idei rozwoju lokalnego podzieliła się prof. Marta Błąd (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN) w artykule „Kilka refleksji o ideach i działaniach na rzecz rozwoju obszarów wiejskich”. Jej zdaniem we współczesnym świecie inicjatywy odnowy wsi koncentrują się głównie na działaniach estetycznych i wizerunkowych oraz zagospodarowaniu przestrzennym, a to może nie wystarczyć do budowania odporności polskich wsi na zmiany globalne. Społeczności lokalne muszą więc podjąć znaczne wysiłki, aby odpowiedzieć wyzwaniom w skali makro, a w szczególności imperatywowi cyfryzacji. Z tych nowych potrzeb wyłoniły się nowe koncepcje, takie jak *smart villages* i „odporność obszarów wiejskich”, które wydają się bardziej odpowiednie do sprostania współczesnym wymaganiom globalnym przy jednoczesnym wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Na włączenie mieszkańców w proces odnowy wsi kładzie nacisk prof. Katarzyna Zajda (Uniwersytet Łódzki), która w swoim artykule empirycznym pt. „Innowacje społeczne a włączanie mieszkańców wsi w proces jej odnowy” podkreśla, że oprócz inicjatyw finansowanych w ramach programów rozwoju obszarów wiejskich do odnowy wsi mogą przyczynić się także innowacje społeczne. W toku analiz ustalono, że instytucje wdrażające innowacje społeczne wykazywały wyższy poziom zaangażowania mieszkańców w rozwiązywanie problemów społecznych. Włączały one mieszkańców na różnych etapach wdrażania innowacji, wychodząc poza tradycyjny model, w którym instytucja świadczy usługi, a mieszkańcy są biernymi odbiorcami. Autorka wykazała, że innowacje społeczne przyczyniły się do osiągnięcia celu odnowy wsi, jakim jest aktywne zaangażowanie mieszkańców w rozwiązywanie problemów społecznych.

Ostatni z prezentowanych artykułów „Koncepcja *smart villages* – czy to kolejny etap odnowy wsi?” – autorstwa pracowników Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN: mgr. Łukasza Komorowskiego, dr Anny Rosy i prof. Sławomira Kalinowskiego – stawia ważne pytanie, czy koncepcję „inteligentnych wsi” uznać

można za kolejny etap odnowy wsi. Autorzy podkreślają, że program odnowy wsi wraz z koncepcją *smart villages* to inicjatywy mające na celu poprawę warunków życia mieszkańców obszarów wiejskich. W artykule scharakteryzowano obie inicjatywy, podkreślając ich podobieństwa i różnice. Dzięki analizie porównawczej zidentyfikowano wspólne cechy obu programów, w tym aktywizację społeczności lokalnych, uwzględnienie lokalnych uwarunkowań i zasobów oraz realizację projektów infrastrukturalnych i społecznych. Autorzy formułują wiele zaleceń dotyczących dalszego rozwoju koncepcji *smart villages* w taki sposób, aby wykorzystano ona najlepsze elementy obu programów oraz ich sukcesy w celu zapewnienia zrównoważonej i dostatniej przyszłości społecznościom wiejskim.

Wydanie specjalne kwartalnika *Wieś i Rolnictwo* poświęcone zagadnieniu odnowy wsi prezentuje teoretyczne i instytucjonalne ramy dla operacjonalizacji tej koncepcji w Polsce, ilustrując ją różnorodnymi doświadczeniami praktycznymi z realizacji tej idei rozwoju w kraju w ostatnich 25 latach. Co istotne, w artykułach składających się na niniejszy numer w dużym stopniu poruszono kwestie bieżących i przyszłych wyzwań dla odnowy wsi oraz perspektyw jej rozwoju i wdrażania w lokalnych społecznościach. Naszym zamierzeniem było, żeby treści prezentowane w tym tomie służyły jako inspiracja, pobudzając owocne dyskusje oraz stanowiąc źródło motywacji do podejmowania z jednej strony dalszych ważnych badań w tej problematyce, a z drugiej do poszukiwania efektywnych i zrównoważonych praktycznych rozwiązań prowadzących do odnowy lokalnych i wiejskich społeczności oraz utrzymania żywności wsi w Polsce. Mamy nadzieję, że tak się stanie.

Ryszard Wilczyński

Adam Czarnecki

(redaktorzy numeru specjalnego)

Bibliografia

- Batorski D. (2009). Wykluczenie cyfrowe w Polsce. W: D. Grodzka (red.). *Spółczesność informacyjna* (s. 223–249). Seria: Studia Biura Analiz Sejmowych, 3 (19). Warszawa: Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu.
- Będzik B. (2019). *Kapitał społeczny w gminach wiejskich. W kierunku społeczeństwa obywatelskiego*. Szczecin: Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.
- Długosz P. (2012). Stare i nowe nierówności edukacyjne wśród młodzieży wiejskiej. *Wieś i Rolnictwo*, 1 (154), 132–145.
- Hammersley C., Meredith D., Richardson N., Carroll P., McNamara J. (2023). Mental health, societal expectations and changes to the governance of farming: Reshaping what it means to be a ‘man’ and ‘good farmer’ in rural Ireland. *Sociologia Ruralis*, 63 (S1), 57–81. DOI:10.1111/soru.12411.

- Heffner K. (2016). Obszary wiejskie i małe miasta: Czy lokalne centra są potrzebne współczesnej wsi? *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 279, 11–24.
- Michna W., Firlej K., Wierzbicki K. (2011). *Wybrane problemy wizji rozwoju wsi i rolnictwa w pierwszej połowie XXI wieku*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Mladenov C., Ilieva M. (2012). The depopulation of the Bulgarian villages. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 17, 99–107. DOI:10.2478/v10089-012-0010-8.
- Mularska-Kucharek M. (2012). Korzyści z zaufania społecznego. *Zeszyty Wiejskie*, 17, 272–282.
- Muntele I., Istrate M., Horea-Șerban R.I., Banica A. (2021). Demographic resilience in the rural area of Romania: A statistical-territorial approach of the last hundred years. *Sustainability*, 13 (19), 10902. DOI:10.3390/su131910902.
- OECD (2018). *OECD Rural Policy Reviews: Poland 2018*. Paris: OECD Publishing.
- Pikuła N.G. (2015). Samotność czy wykluczenie społeczne osób starszych? *Praca Socjalna*, 4, 66–80.
- Wierzbicki K., Krajewski K. (2004). Kierunki rozwoju infrastruktury technicznej obszarów wiejskich w Polsce. *Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie*, 4 (2b), 9–20.
- Wilczyński R. (2016). Sytuacja rozwojowa wsi w województwie opolskim w warunkach depopulacji. *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, 209–227. DOI:10.7163/SOW.41.14.
- Wilczyński R. (2015). Jak bronić wsi przed depopulacją i zanikiem. *Zeszyt Stowarzyszenia Urbanistów Zachodniej Okręgowej Izby Urbanistów „Problemy Planistyczne”*, 1, 7–29.